

कृषी क्षेत्रातील महिलांची भूमिका व त्यांच्या कामगिरीचे विश्लेषण

विद्या रामलाल पाटील, प्रताप कॉलेज (स्वायत्त) अमळनेर, जि. जळगाव

डॉ. विजय भुजंगराव मांटे, प्रताप कॉलेज (स्वायत्त) अमळनेर, जि. जळगाव

गोषवारा

कृषी आणि त्याच्याशी संबंधित क्षेत्रांच्या वाढीमध्ये महत्त्वपूर्ण आणि आवश्यक वाटा महिलांचा आहे. कृषी क्षेत्रात महिलांची भूमिका समोर आली नाही ही बाब खरोखरच वाईट आहे. बहुतेक प्रकरणांमध्ये, ते दिसत नसलेले मजूर बनले आहेत. हा प्रकार असल्याने कृषी क्षेत्रात महिला करत असलेल्या श्रमाची चौकशी करण्याचे प्रयत्न हाती घेण्यात आले. महाराष्ट्रामधील नंदुरबार जिल्ह्यात हे संशोधन केले गेले. यादृच्छिक निवडीचा वापर करून, एकूण दोनशे शेतकरी महिलांना प्रतिसाद-दाता म्हणून सहभागी होण्यासाठी निवडण्यात आले. निवडलेल्या प्रतिसादकर्त्यांसोबत वैयक्तिक मुलाखती घेण्यात आल्या, ज्याची चाचणी आधीच करण्यात आली होती. योग्य सांख्यिकीय तंत्राचा वापर करून, डेटाचे विश्लेषण केले गेले. महाराष्ट्रामधील नंदुरबार जिल्ह्यात हे संशोधन डेटाने सूचित केले आहे की सर्वात महत्वाच्या कृषी क्रियाकलापांमध्ये, जे मुख्यतः शेतकरी महिलांद्वारे केले जातात, त्यामध्ये कापणी, उचलणे, धान्य साफ करणे, धान्य कोरडे करणे, साठवण, प्रक्रिया, तण काढणे आणि विनोदग यांचा समावेश होतो. वय, कौटुंबिक उत्पन्न आणि जमिनीची मालकी यासह अनेक सामाजिक-आर्थिक घटकांचा, शेतातील महिलांनी ज्या प्रमाणात कृषी क्रियाकलापांमध्ये भाग घेतला त्यावर लक्षणीय परिणाम झाला.

प्रस्तावना

भारतातील स्त्रिया देशाच्या अन्न उत्पादन क्षमतेचा अविभाज्य घटक आहेत असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही. शेती आणि त्याच्याशी संबंधित विविध शाखांमध्ये महिलांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आणि सर्वव्यापी आहे. पीक उत्पादन, पशुपालन, फलोत्पादन, काढणी पश्चात प्रक्रिया, कृषी वनीकरण, सामाजिक वनीकरण, मत्स्यपालन, आणि इतर अनेक क्षेत्रांमध्ये महिलांनी स्वतःचे मोठे योगदान दिले आहे. भारताच्या ३२९ दशलक्ष हेक्टर क्षेत्रफळातील १४२ दशलक्ष हेक्टर निव्वळ क्षेत्र शेतीखाली आहे, जे महिलांच्या श्रमांचे महत्त्व अधोरेखित करते. विविध कृषी उपक्रमांमध्ये आणि घरगुती व्यवस्थापनामध्ये महिलांचा सक्रिय सहभाग असल्याचे दिसून येते.

साठ टक्के कृषी लोकसंख्येमध्ये महिलांचा समावेश आहे. प्रत्यक्ष शेतातील श्रमांपैकी सुमारे सत्तर टक्के श्रम महिला पार पाडतात. परंतु, महिलांचे शेतीतील महत्त्व अद्याप पुरेशा प्रमाणात मान्यता प्राप्त करू शकलेले नाही. त्या बहुतेकदा अदृश्य मजूर म्हणून राहिल्या आहेत. "महिला उत्पादक आर्थिकदृष्ट्या निष्क्रिय असतात" हा समज चुकीचा असून, याला सामंता (१९९४) यांचा अभ्यास खोडून काढतो. त्यांच्या मते, महिला शेतकरी शेतीच्या आधारस्तंभ आहेत, कारण त्या शेतकऱ्यांच्या जोडीदार म्हणून सक्रिय भूमिका बजावतात. यावरून असे स्पष्ट होते की महिलांचे कृषी कार्यातील योगदान महत्त्वाचे असून, त्याचा सखोल अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

महाराष्ट्र राज्यात महिलांचा कृषी व्यवसायात सहभाग तपासण्यासाठी विशेष संशोधन हाती घेण्यात आले. महिलांचे शेतातील योगदान आणि शेतीशी संबंधित विविध क्रियाकलापांमध्ये सहभाग किती आहे हे

जाणून घेण्यासाठी २०० शेतकरी महिलांची तपशीलवार माहिती संकलित करण्यात आली. यासाठी प्रपोजनल रँडम सॅम्पलिंग पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला.

संशोधन प्रक्रियेसाठी, प्रतिसादकर्त्यांच्या वैयक्तिक मुलाखती घेण्यासाठी सुव्यवस्थित प्रश्नावली तयार करण्यात आली आणि ती प्रायोगिक चाचणी करून अंतिम स्वरूपात आणण्यात आली. महिलांनी विविध शेती क्रियाकलापांमध्ये किती प्रमाणात श्रम दिले आहेत, याचा अंदाज घेण्यासाठी विशिष्ट निकष आणि स्कोअरिंग प्रणाली वापरण्यात आली. तसेच, प्रत्येक शेती क्रियाकलापासाठी सरासरी स्कोअर हा तक्ता क्र.१मध्ये दर्शविण्यात आला आहे. संशोधनाच्या निष्कर्षांमध्ये महिलांचे श्रम आणि त्यांच्या योगदानाची सखोल माहिती स्पष्ट झाली आहे, ज्यामुळे कृषी कार्यातील महिलांच्या भूमिकेला नव्या दृष्टिकोनातून समजण्याची संधी मिळाली आहे.

तक्ता क्र.१ निष्कर्ष काढण्यासाठी योग्य सांख्यिकीय साधनाचे स्वरूप

केलेल्या कामाचे प्रमाण	
श्रेणी	स्कोअर
किमान	१
अध्या पेक्षा कमी	२
अध्याहून अधिक	३
प्रमुख	४
पूर्ण	५

अशा प्रकारे वरील डेटा गोळा केल्यानंतर, निष्कर्ष काढण्यासाठी योग्य सांख्यिकीय साधन वापरून त्याचा अभ्यास केला गेला.

परिणाम आणि चर्चा

तक्ता २ मध्ये संशोधनाद्वारे जोडलेल्या व्यक्तींचे सामाजिक-आर्थिक तपशील दर्शविते. तक्ता २ नुसार, बहुतेक प्रतिसादकर्ते (५२.५%) ३१ ते ४० वयोगटातील होते. यानंतर तरुण प्रौढ (३०%) आणि ४० वर्षांवरील (१७.५%) प्रतिसादकर्ते होते. तसेच, बहुतेक प्रतिसादकर्ते (६०%) विभक्त कुटुंबातील होते, तर ४०% प्रतिसादकर्ते एकत्रित कुटुंबातील होते. वार्षिक कौटुंबिक उत्पन्नाचे विश्लेषण केले असता, ४४.५% प्रतिसादकर्त्यांचे उत्पन्न रु.६०,००० ते रु.९०,००० दरम्यान होते, तर २७.५% प्रतिसादकर्त्यांचे उत्पन्न रु.३०,००० पेक्षा कमी होते. याशिवाय, २५% प्रतिसादकर्त्यांचे उत्पन्न रु.३०,००० ते रु.६०,००० दरम्यान होते, आणि फक्त ३% प्रतिसादकर्त्यांचे उत्पन्न रु.९०,००० पेक्षा जास्त होते.

जाती गटांचे निकाल दर्शवतात की बहुतेक प्रतिसादकर्ते अनुसूचित जमाती (४९%) आणि इतर मागास वर्गातील (३८.५%) होते. अनुसूचित जातीतील प्रतिसादकर्ते ७.५%, तर खुल्या गटातील ५% होते.

शिक्षणाच्या बाबतीत, ५७% प्रतिसादकर्ते निरक्षर होते, तर ३५% साक्षर होते. फक्त ०.५% लोक पदवीधर होते. शेवटी, बहुतेक (४२.५%) प्रतिसादकर्त्यांकडे मध्यम आकाराची जमीन होती, तर ३७.५% प्रतिसादकर्त्यांकडे लहान जमीन होती, आणि २०% प्रतिसादकर्त्यांकडे मोठी जमीन होती.

तक्ता क्र. २: प्रतिसादकर्त्यांची सामाजिक वैयक्तिक वैशिष्ट्ये (N=२००)

प्रकार	श्रेण्या	N	%
वय	३० वर्षाखालील	६०	३०
	३१ ते ४० मधील	१०५	५२.५
	४० वर्षावरील	३५	१७.५
कुटुंबाचा प्रकार	एकत्रित कुटुंब	८०	४०
	विभक्त कुटुंब	१२०	६०
वार्षिक उत्पन्न	३०००० पेक्षा कमी	५५	२७.५
	३०००० ते ६००००	५०	२५
	६०००० ते ९००००	८९	४४.५
	९०००० पेक्षा अधिक	६	३
जात	खुला	१०	५
	इतर मागास वर्ग	७७	३८.५
	अनुसूचित जाती	१५	७.५
	अनुसूचित जमाती	९८	४९
शिक्षण	निरक्षर	११४	५७
	साक्षर	७०	३५
	प्राथमिक	१०	५
	माध्यमिक	५	२.५
	पदवीधर	१	०.५
जमीनिची धारणा	लहान	७५	३७.५
	मध्यम	८५	४२.५
	उच्च	४०	२०

जाती गटांचे निकाल दर्शवतात की बहुतेक उत्तरदाते इतर मागासवर्गीय (३८.५%), अनुसूचित जमाती (४९%) आणि अनुसूचित वर्गातील (७.५%) श्रेणीतील होते. मुलाखत घेतलेल्या बहुतेक लोकांना (५७%) वाचता किंवा लिहिता येत नव्हते, तर ३५% लोक करू शकतात. फक्त ०.५% हायस्कूलमधून पदवीधर झाले

होते, २.५% मिडल स्कूलमधून पदवीधर झाले होते, आणि ५% मूलभूत शाळेतून पदवीधर झाले होते. निकालांवर आधारित, बहुतेक ४२.५% लोकांकडे मध्यम आकाराची जमीन होती, नंतर ३७.५% लोकांकडे छोटी जमीन होती आणि शेवटी २०% लोकांकडे मोठी जमीन होती.

तक्ता क्र. ३ मध्ये नमूद केलेल्या माहितीच्या आधारे, विविध मुलाखतींनी शेतकामात महिलांच्या सहभागाचा तपशीलवार अभ्यास केला आहे. या तक्त्यातील निरीक्षणांनुसार, महिलांनी शेतात मुख्यतः धान्य कापणे, उचलणे, साफ करणे, वाळवणे, साठवणे आणि दळणे ही कामे केली आहेत. सिंग आणि सहकाऱ्यांनी (२००४) केलेल्या संशोधनानुसार, पिके साफ करणे, कापणे, उचलणे, साठवणे, आणि उत्पादनासाठी तयार करणे यांसारखी शेतीची महत्त्वाची कामे प्रामुख्याने महिलांनीच सांभाळली होती. यामध्ये ७५% पेक्षा जास्त महिला कामगार वाळवणे, कापणी करणे, अंतर भरणे, प्रतवारी करणे, पिके खळ्यापर्यंत पोहोचवणे आणि शेताची साफसफाई यांसारख्या कामांमध्ये सहभागी झाल्या होत्या. याशिवाय, ५० ते ७५% महिलांनी रोपांसाठी रोपवाटिका तयार करणे आणि तण काढणे या कामांमध्ये सक्रिय सहभाग नोंदवला.

तक्ता क्र. ३ मधील माहिती स्पष्ट करते की शेतातील २५% ते ३२.५% कामे महिलांनी केली आहेत. यात मुख्यतः लागवड करणे, खत घालणे, आणि पाणी देणे यांचा समावेश आहे. मात्र, नांगरणी आणि खत टाकणे यासारख्या शेतजमिनीशी निगडित कामांमध्ये महिलांचा सहभाग तुलनेने कमी होता—जसे की नांगरणीमध्ये फक्त २% आणि खत टाकण्यात १% महिलांनी सहभाग घेतला. महिलांनी उत्पादन विपणन किंवा वनस्पती संरक्षण उपाय यांसारख्या कामांमध्ये फारसा सहभाग घेतल्याचे कोणतेही ठोस पुरावे उपलब्ध नाहीत. हे निरीक्षण ग्रामीण भागातील महिला कामगारांच्या सहभागाची मर्यादा अधोरेखित करते, ज्यामध्ये शारीरिक श्रमावर भर दिला जातो, परंतु उत्पादनाशी संबंधित उच्च मूल्यवर्धित किंवा तांत्रिक कार्यांमध्ये त्यांचा सहभाग कमी दिसतो. शेतीच्या मुख्यतः कष्टप्रद आणि शारीरिक श्रमाची आवश्यकता असलेल्या कामांमध्ये महिलांचा सक्रिय सहभाग आढळतो, तर तांत्रिक व बाजाराशी संबंधित कार्यांमध्ये त्यांचा कमी सहभाग असल्याचे स्पष्ट होते. यावरून ग्रामीण भागातील महिलांच्या आर्थिक योगदानाची ओळख पटते, परंतु तांत्रिक ज्ञान व निर्णयक्षमता यामध्ये त्यांचा सहभाग वाढवण्यासाठी पुढील धोरणात्मक प्रयत्नांची गरज भासते.

तक्ता क्र.३: शेतात काम करणाऱ्या महिलांचा सहभाग मी शेती करत असलेले उपक्रम (N=२००)

अ. क्र.	शेती उपक्रम	N	%
१	शेताची नांगरणी	४	२
२	शेताची साफसफाई	१७०	८५
३	शेतीची सपाटीकरण करणे	१०	५
४	रोपांची रोपवाटिका (भेंडी, मिरची, टोमॅटो, वाटाणा)	११०	५५
५	पेरणी	५१	२५.५
६	रोप लावणे	४१	२०.५
७	सेंद्रिय खातासाठीचा अर्ज	६५	३२.५
८	खत परवान्याची अर्ज	२	१
९	तण काढणे	१५१	७५.५

१०	पातळ करणे	१२१	६०.५
११	ऊणिव भरून काढणे	१६१	८०.५
१२	सिंचन	५२	२६
१३	वनस्पती संरक्षण उपाय (कीटकनाशके, कीटकनाशके वापर)	०	०
१४	कापणी	२००	१००
१५	उचलणे	२००	१००
१६	उत्पादन हलवणे	१७९	८९.५
१७	मळणी	१००	५०
१८	कोळपणी	१९०	९५
१९	धान्य सुकवणे	२००	१००
२०	धान्य साफ करणे	२००	१००
२१	प्रतवारी	१८०	९०
२२	साठवण	२००	१००
२३	विपणन	०	०
२४	प्रक्रिया	२००	१००

तक्ता ४ मधील माहितीच्या आधारे, शेतातील मुख्य कामे जी शेतातील महिलांनीच केली होती, त्यामध्ये धान्य वाढवणे, वाळवणे, साफ करणे आणि दळणे यांचा समावेश आहे. सिंग आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी (२००४) केलेल्या संशोधनानुसार, शेतातील अनेक महत्वाची कामे महिलांनीच केली आहेत, ज्या मध्ये शेत साफ करणे, रोपवाटिकेत रोपे वाढवणे, तण काढणे, पोकळी भरणे, उचलणे, पिके खळ्यापर्यंत नेणे, विनोडंग करणे, साठवणे आणि वर्गीकरण करणे यांचा समावेश आहे. या कामांमध्ये महिलांचा सक्रिय सहभाग आढळला. आधुनिक शेतीच्या विविध कामांमध्ये महिलांचा अत्यंत महत्वाचा सहभाग आहे. लागवड करणे, पातळ करणे आणि खत घालणे यांसारख्या कामांमध्ये अध्याह्न अधिक कामे महिलांनी केली आहेत, जे शेतातील प्रमुख कार्यांमध्ये समाविष्ट केली जातात. याशिवाय, पिकांना पाणी देणे, पिकांची तोडणी करणे आणि त्यावर प्रक्रिया करणे यापैकी निम्म्याहून कमी कामे महिलांनी केली.

तक्ता क्र. ४: शेतातील महिलांनी विविध शेतीविषयक कामांमध्ये केलेल्या कामाचे प्रमाण (N=२००)

अ. क्र.	शेती उपक्रम	झालेले काम
१	शेताची नांगरणी	१
२	शेताची साफसफाई	४.९

३	शेतीची सपाटीकरण करणे	१
४	रोपांची रोपवाटिका (भेंडी, मिरची, टोमॅटो, वाटाणा)	४.५
५	पेरणी	३.४
६	रोप लावणे	५
७	सेंद्रिय खातासाठीचा अर्ज	३.५
८	खत परवान्याची अर्ज	१
९	तण काढणे	४.२१
१०	पातळ करणे	३
११	ऊणिव भरून काढणे	४
१२	सिंचन	२
१३	वनस्पती संरक्षण उपाय (कीटकनाशके, कीटकनाशके वापर)	०
१४	कापणी	२.९
१५	उचलणे	४
१६	उत्पादन हलवणे	४.९
१७	मळणी	२
१८	कोळपणी	४.५
१९	धान्य सुकवणे	५
२०	धान्य साफ करणे	५
२१	प्रतवारी	४.१
२२	साठवण	४.५९
२३	विपणन	०
२४	प्रक्रिया	५

तथापि, काही विशिष्ट शेतकामांमध्ये महिलांचा सहभाग तुलनेने कमी होता. उदाहरणार्थ, माती हलवणे, जमीन सपाट करणे, आणि खत घालणे या कामांमध्ये महिलांचा सहभाग अपेक्षेहून कमी आढळला. चौधरी आणि सिंग (२००३) यांच्या संशोधनानुसार, महिलांना मातीची मशागत करणे, शेण आणि खत घालणे आणि नांगरणी करणे हे काम खूपच कमी प्रमाणात करण्याची आवश्यकता भासली. तसेच, शेतातील महिलांनी झाडे विकणे

किंवा वनस्पती संरक्षणासाठी पावले उचलणे यांसारखे काम केले नाही, ज्यामुळे त्यांचा सहभाग वनस्पती संरक्षण आणि विपणन कार्यांमध्ये कमी दिसून आला. हे दर्शविते की महिलांचा सहभाग मुख्यतः शारीरिक कामे करण्या पुरता मर्यादित होता आणि अधिक तांत्रिक कार्ये किंवा विपणन कार्यांमध्ये त्यांचा समावेश कमी होता.

शेतातील महिलांचा सहभाग मुख्यतः शारीरिक श्रमाच्या कार्यांमध्ये जास्त आढळतो, जसे की धान्य वाढवणे, वाळवणे, साठवणे आणि अन्य विविध शेतकामे. तथापि, तांत्रिक आणि उच्च श्रेणीच्या कार्यांमध्ये महिलांचा सहभाग कमी आहे. यावरून शेतातील महिलांचे आर्थिक योगदान आणि श्रमिक वर्गातील महत्त्व ओळखता येते, पण अधिक तांत्रिक शिक्षण आणि कार्यक्षेत्राच्या वाढीसाठी धोरणात्मक पावलांची आवश्यकता आहे.

तक्ता क्र. ५ मध्ये दिलेल्या माहितीच्या आधारे, स्त्रियांचे वय आणि त्यांच्या शेतकामाशी एक नकारात्मक संबंध दिसून आला आहे. या अभ्यासात सहभागी झालेल्या महिलांच्या वैयक्तिक घटक आणि त्यांचा शेतातील कामांमध्ये सहभाग यामध्ये काही संबंध आहेत का, हे तपासण्याचा प्रयत्न केला गेला. याचा अर्थ असा की, ज्या महिलांचे वय अधिक आहे, त्यांचा शेतातील कामांमध्ये सहभाग तुलनेने कमी होता. तरुण शेतकरी महिलांचे शेतकामात अधिक सक्रिय सहभाग दिसून आला. याचे कारण असे आहे की तरुण महिलांना शारीरिकदृष्ट्या अधिक सक्षम मानले जाते, ज्यामुळे त्यांना शारीरिकदृष्ट्या कठीण आणि वेळखाऊ कामे अधिक सोप्या रीतीने करता येतात. त्यामुळे, तरुण महिलांच्या शेतकामांच्या कामांमध्ये बदल घडवून आणण्याची शक्यता अधिक असते.

तक्ता क्र.५: महिलांच्या वैयक्तिक बदलांचा त्यांच्या कृषी कार्यात सहभागासह संबंध

अ. क्र.	वैयक्तिक चल	सहसंबंध "r" चे गुणांक
१	वय	-४.७६*
२	कुटुंबिक प्रकार	१.२८ NS
३	उत्पन्न	२.१३*
४	जमीन धारण	३.६३*
५	शैक्षीन पत्रता	१.४ NS
६	जात	१.०८ NS

चौधरी आणि सिंग (२००३) यांनीही त्यांच्या संशोधनात याच निष्कर्षाची पुष्टी केली आहे, की शेतकरी महिलांच्या वयाच्या वृद्धत्वाने त्यांचे शेतातील काम कमी केल्याचे स्पष्टपणे दिसून आले. यामुळे, शेतातील कामांमध्ये तरुण महिलांचा अधिक प्रभाव आणि सहभाग असल्याचे सिद्ध होते. याव्यतिरिक्त, कुटुंबाचा प्रकार, शालेय शिक्षणाचे प्रमाण, आणि जात यांचा शेतातील महिलांच्या कामावर कोणताही ठोस परिणाम होत नसल्याचे आढळले. हे सूचित करते की कुटुंबाची सामाजिक आणि शैक्षणिक पार्श्वभूमी या घटकांचा महिलांच्या शेतकार्याच्या सहभागावर अत्यधिक प्रभाव पडत नाही. तथापि, जमीन असणे आणि कुटुंबासाठी पैसे कमवणे या दोन्ही घटकांचा शेतकरी महिलांच्या कामावर महत्त्वपूर्ण प्रभाव आहे, असे डेटा दर्शविते. महिलांच्या हातात जास्त जमीन असणे, त्यांना अधिक काम करण्याची प्रेरणा देणारे ठरते, कारण त्यांना जास्त शेतजमीन

व्यवस्थापित करणे, उत्पादन वाढवणे आणि कुटुंबासाठी उत्पन्न मिळवणे याची जाणीव असते. यामुळे, त्यांचा शेतातील कामामध्ये सक्रिय सहभाग आणि योगदान जास्त असतो.

शेतातील महिलांचे वय, त्यांची शारीरिक क्षमता, आणि त्यांच्या कुटुंबाच्या आर्थिक स्थिती यांसारखे वैयक्तिक घटक शेतकार्याच्या क्षेत्रातील महिलांच्या सहभागावर प्रभाव टाकतात. तरुण महिलांना शारीरिकदृष्ट्या सक्षम आणि शेतातील कामांमध्ये अधिक सक्रिय सहभाग असतो, तर कुटुंबाच्या आर्थिक परिस्थितीमुळे त्यांचे काम करण्याचे प्रमाण वाढते. तथापि, जात आणि शालेय शिक्षणाच्या स्तराने शेतातील कामावर मोठा प्रभाव टाकत नसल्याचे दिसून आले.

निष्कर्ष

या अभ्यासातून असे निष्कर्ष समोर आले आहेत की, शेती आणि संबंधित क्षेत्रात महिलांचा अत्यंत महत्वाचा सहभाग आहे. अभ्यासानुसार, शेतातील महिलांनी मुख्यतः धान्य कापणे, उचलणे, स्वच्छ करणे, वाळवणे, साठवणे आणि प्रक्रिया करणे ही कामे केली आहेत. याशिवाय, शेताची साफसफाई करणे, रोपवाटिकेत रोपे वाढवणे, तण काढणे, उत्पादन खळ्यापर्यंत नेणे, विनोडिंग करणे आणि प्रतवारी करणे यांसारख्या बहुतेक शेतकार्यांमध्ये महिलांचा सक्रिय सहभाग होता. तथापि, शेत सपाट करणे आणि खत घालणे यासारख्या कामांमध्ये महिलांचा सहभाग कमी होता. दुसरीकडे, मशागत करणे, वनस्पती संरक्षण उपाय आणि विक्री क्रियाकलाप यांसारख्या तांत्रिक आणि व्यवस्थापनाच्या कार्यांमध्ये महिलांचा सहभाग दिसून आला नाही. यामुळे हे स्पष्ट होते की महिलांचा सहभाग मुख्यतः शारीरिक कामांमध्ये जास्त आहे, तर तांत्रिक आणि धोरणात्मक कार्यांमध्ये त्यांचा समावेश तुलनेने कमी आहे.

संशोधनात वय, कौटुंबिक उत्पन्न, आणि जमिनीची मालकी यांसारख्या घटकांचा शेती क्षेत्रात काम करणाऱ्या महिलांच्या संख्येवर प्रभाव आहे, जे दर्शविते की कुटुंबाच्या आर्थिक परिस्थितीने महिलांच्या शेतीतील कामावर प्रभाव टाकला आहे. तथापि, कुटुंबाचा प्रकार, शालेय शिक्षणाचे प्रमाण आणि जात या घटकांचा महिलांच्या शेतकार्याच्या सहभागावर थेट प्रभाव नाही, यामुळे असे दिसून आले की या गोष्टी महिलांच्या शेतीतील कामाच्या पद्धतीत बदल करत नाहीत. महिलांचा शेतातील कामांमध्ये सहभाग प्रामुख्याने शारीरिक श्रमाच्या कार्यांमध्ये असतो, आणि त्यांच्या वय, आर्थिक स्थिती आणि जमिनीच्या मालकीमुळे त्यांचा सहभाग प्रभावित होतो. तथापि, शालेय शिक्षणाचे प्रमाण, जात आणि कुटुंबाचा प्रकार यांसारख्या घटकांचा या क्षेत्रातील महिलांच्या कामावर कमी प्रभाव दिसून आला.

संदर्भ

- १) डॉ. बी. डी इंगळे : महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था अरुणा प्रकाशन, लातूर.
- २) डॉ. माधवराव विराजदार : महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था, विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
- ३) प्रा. प्रकाश घोबडे : भारतीय समाजरचना : पारंपारिक व आधुनिक विद्या प्रकाशन, नागपूर, १९८४.
- ४) डॉ. वसुधा पुरोहित : कृषी अर्थशास्त्र, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
- ५) Choudhary, H. and Singh, S. (2003). Farm women in agriculture operations. Agri.Ext.Rev. 15 (1):21-23.
- ६) Samanta, R.K. (1994). The reap less than show. The Hindu. April Issue, Chennai, India.
- ७) Singh, P.; Jhamtani, A.; Bhadauria, C.; Srivastava, R.; Singh, R. and Singh, J. (2004). Participation of women in agriculture. Ind. J. Ext. Edu. 30 (3 & 4):23-27.